

DOI: 10.26565/2227-1864-2025-96-19
УДК 811.163.2.'25

Іоанікій Ґалятовський у перекладі Самуїла Бакачича: рецепція і трансформація

Дарина Стоянова

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри прикладної лінгвістики,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова;
(Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна);
e-mail: darinazakun78@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9741-2519>

Статтю присвячено дослідженню перекладацьких трансформацій у циклі оповідань про Богородичні чудеса, запозичених з книги *«Ключ разумьня»* І. Ґалятовського з метою їхньої адаптації до сербсько-болгарського лінгвокультурного контексту. Перекладач Самуїл Бакачич додає оповідання Ґалятовського до свого перекладу антологічного циклу *«Чудеса Богородиці»* грецького автора Аґапія Ландоса.

Дослідження ґрунтується на основі аналізу Венеціанського автографа Бакачича (друга пол. XVII ст., Національна бібліотека імені Святого Марка, Венеція, шифром 297) та книги І. Ґалятовського 1659 р. *«Ключ разумьня»*.

З'ясовано, що характер та особливості лексичних, лексико-граматичних, граматичних та стилістичних перекладацьких трансформацій доводять прагнення Бакачича максимально повно, точно й адекватно відобразити зміст вихідного тексту, однак разом з тим виявляє цілеспрямоване намагання книжника адаптувати текст для його адекватного сприйняття етнічно відмінною, хоча й генетично спорідненою, аудиторією. Підкреслено, що функція перекладача часом переростає до функції співавтора. Відзначено, що в результаті перекладу відбувається нейтралізація яскраво вираженої орієнтації І. Ґалятовського на народну мову та заміна живомовних особливостей та засобів української мови XVII ст. на властиві класичній мові церкви лінгвістичні одиниці. І хоч Самуїл Бакачич не зазначає джерела доповнення циклу оповідань Ландоса, поширення антологічної збірки про чудеса Богородиці на балкансько-слов'янському просторі сприяло інтеграції творчості Ґалятовського до літературного процесу південнослов'янських народів.

Ключові слова: *«Ключ разумьня»*, *«Чудеса Богородиці»*, Венеціанський рукопис № 297, лексико-семантичні, граматичні, лексико-граматичні, стилістичні перекладацькі трансформації.

Постановка проблеми та аналіз попередніх досліджень та публікацій.

Осмилення рецепції творчості талановитого українського письменника XVII ст., ученого, богослова, просвітителя, церковно-релігійного та політичного діяча, ректора Києво-Могилянського колегіуму (1657 – 1669), архімандрита Чернігівського монастиря Іоанікія Ґалятовського літературою південнослов'янських народів, а також дослідження впливу його творів на перебіг літературного процесу православних слов'ян на Балканах є необхідним для з'ясування специфіки, напрямків та масштабів українсько-південнослов'янської соціально-культурної дифузії в означену добу. Хоч чимало вчених, таких як К. Біда, Л. Бомко, М. Возняк, П. Добровольський, О. Дубина, Я. Запаско, І. Ісиченко, Т. Кочубей, В. Крекотень, П. Лебединцев, Т. Левченко, В. Нічик, І. Огієнко, В. Певницький, М. Петров, П. Попов, М. Сумцов, П. Терновський, Ф. Титов, З. Хижняк, І. Чепіга, Д. Чижевський, Н. Шалашна, Н. Яковенко та багато ін. присвячувало свої роботи вивченню різних аспектів багатогранної діяльності І. Ґалятовського, проблема поширення творчої спадщини українського майстра слова на болгарсько-

сербських просторах ще не отримала достатнього висвітлення. За останні 5 років в Болгарії з'явилися декілька концептуально важливих студій, у яких в контексті розгляду літературно-перекладацького доробку афонського ієромонаха, перекладача, переписувача та вчителя XVII ст. Самуїла Бакачича певну увагу приділено творчій постаті І. Ґалятовського, а також зв'язку між творчістю обох книжників [21, 22, 23, 26, 27]. Критичний огляд результатів цих досліджень нами здійснено в іншій роботі [19]. Тут коротко нагадаємо деякі найважливіші з встановлених болгарськими науковцями та істориками мови факти, на які ми опиратимемося і в даній розвідці. Самуїл Бакачич був українцем за походженням, про що неодноразово заявляв у численних приписках своїх рукописів, називаючи себе «русином» або «русином родом» [1, с. 294; 9, с. 207]). Більшу частину свого життя книжник провів на Святій Горі у скиті Св. Анни, займаючись переважно перекладацькою діяльністю [1; 9]. Окрім грецької, яка для нього була основною робочою мовою, Самуїл Бакачич перекладав і з української. Так, у 1669 р. він завершує переклад *«Месії Правдивого»* І. Ґалятовського [18, с. 61], яка вперше побачила світ у 1668 р., а на початку 80-х рр. і *«Ключа*

© Стоянова Д, 2025

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

разум'я» цього ж автора [21]. Добре обізнаний з новинками культурно-літературного життя в тогочасній Україні, Бакачич ознайомлював балканське слов'янство з найкращими українськими виданнями, якими були на той час книги І. Гаятовського. Для кращого розуміння та ширшого застосування своїх перекладів як з грецької, так і з української Бакачич їх здійснював на традиційну мову православної церкви, церковнослов'янську, яка виконувала серед південнослов'янських народів, в оточенні яких він здебільшого перебував, функцію, з одного боку, літературної мови, а з іншого – засобу міжетнічного спілкування, що допомагав задовольнити духовні потреби тогочасного суспільства.

Важливе значення для висвітлення творчих здобутків І. Гаятовського в історії літератури сербів та болгар, а також особливостей їхнього сприйняття на спорідненому слов'янському ареалі має вивчення побутування циклу оповідань «Чудеса Богородиці». Цикл Богородичних оповідань, який являє собою третю частину книги «Грішників спасіння» («Амртолон сотирия», 1641 р.) Агапія Ландоса, перекладений Самуїлом Бакачичем з грецької [8]. Однак для нас важливо, що дану антологічну збірку чудес Божої Матері Самуїл Бакачич розширює оповідями, запозиченими з книги «Ключ разум'я» І. Гаятовського, що вийшла у 1659 р. у Києві [22, с. 66]. Іншими словами, до перекладу «Чудес Богородиці» Агапія Ландоса Бакачич додає переклад тематично близьких, подібних за змістом та ідейно співзвучних оповідань свого співвітчизника. На сьогодні відомо п'ять автографів українця, які відображають його переклад циклу Ландоса, однак лише один з них, Венеціанський, включає оповідання І. Гаятовського, чим визначається чільне місце списку у проблемі дослідження рецепції творів українського письменника літературою православних балканських слов'ян. Венеціанський автограф було відкрито і введено до наукового обігу буквально нещодавно, чим завдячуємо роботам Д. Узунової [22]. Рукопис містить 69 оповідань Агапія Ландоса, 1 оповідання – про монастир Ватопед, зачерпнуте з іншої книги цього ж автора – «Новий рай», опублікованої у Венеції у 1642 р. [22, с. 72], 81 оповідання І. Гаятовського та 6 оповідей, джерело яких наразі не встановлене. Розповідь про монастир Ватопед представлена в усіх інших автографах, кількість же неідентифікованих оповідань в них варіюється: у рукописі № 1105 колекції М. П. Погодіна, РНБ їх 5 [5, с. 397 – 400]; у рукописі № 57 Національної бібліотеки Сербії в Белграді – 6 [2, с. 124–132]; у рукописі № 114 (63) Австрійської національної бібліотеки у Відні [24, с. 159] – 7. У Зографському автографі, рукопис № 201, міститься лише одне додаткове оповідання – про Ватопед.

«Чудеса Богородиці» у перекладі Самуїла Бакачича набули широкої популярності серед південних слов'ян не тільки у XVII ст., а й у XVIII ст., ба навіть у XIX ст., про свідчить велика кількість південнослов'янських списків [1, с. 294; 23, с. 65]. Подальше їх дослідження передбачає окреслення комплексу пам'яток, до складу яких входять саме твори І. Гаятовського, здійснення аналізу їхніх основних структурних, текстологічних та мовних особливостей, окреслення характеру змін, яким вони підлягають впродовж кількавікового поширення у рукописній традиції, що дасть можливість реконструювати механізми інтеграції творів українського письменника до літературного процесу південних слов'ян.

Метою даної статті є в аналіз перекладацьких трансформацій, застосованих Самуїлом Бакачичем під час перекладу оповідань про чудеса Богородиці з книги І. Гаятовського з метою адаптації українського тексту до сербсько-болгарського лінгвокультурного контексту.

Матеріалом для даної розвідки слугує п'ятий, Венеціанський, автограф Самуїла Бакачича, датований другою половиною XVII ст., що є частиною колекції Джузеппе Праги, яка наразі зберігається в орієнтальній книгозбірні Національної бібліотеки імені Св. Марка у Венеції під шифром 297 [25] та перше київське видання 1659 р. «Ключа разум'я» І. Гаятовського.

Виклад основного матеріалу. О. Селіванова визначає перекладацькі трансформації як сукупність прийомів, які забезпечують процедуру перетворень у процесі переходу від одиниць тексту оригіналу до одиниць тексту перекладу з метою досягнення еквівалентності перекладу [11, с. 454]. Хоч на сьогодні існує багато різноманітних підходів до їх класифікації, єдиної та уніфікованої класифікації ще не розроблено. За останні роки зроблені спроби пошуку відповідностей між вітчизняною та міжнародною перекладознавчою термінологічною системою, що сприяє залученню теорії та практики українського перекладу до міжнародного перекладознавчого дискурсу і є необхідною умовою прогресивного розвитку даного напрямку української прикладної лінгвістичної науки [7].

За характером перетворення виокремлюють такі типи перекладацьких трансформацій: лексичні, граматичні, лексико-граматичні. Лексичні трансформації поділяються на формальні (умовно-звукова транскрипція, графічна транслітерація, калькування) і лексико-семантичні, що включають конкретизацію як заміну більш конкретною назвою, генералізацію як заміну гіперонімом гіпоніма й модуляцію – заміну слова або сполуки одиницею мови перекладу, яка логічно пов'язана зі значеннями вихідних. До граматичних перекладацьких трансформацій відносять дослівний переклад синтаксичних структур (нульову трансформацію), поділ речення, об'єднання речень, граматичні заміни (морфологічна й частиномовна

перекатегоризація, заміна типу речення тощо). Лексико-граматичні заміни передбачають антонімічну й конверсивну трансформацію, описово-перифрастичний переклад. До перекладацьких трансформацій належить також компенсація як спосіб перекладу одиниць оригінального тексту іншими неізоморфними вихідними засобами без збереження первинного місця в оригіналі [11, с. 454].

Перш ніж приступити до аналізу комплексу перекладацьких рішень, до яких вдався Самуїл Бакачич під час своєї роботи над «*Богородичними оповіданнями*», взятими з «*Ключа розуміння*» І. Галятовського, не можна не відзначити демократичний характер мови творів українського проповідника та оратора. Під демократичністю розуміємо близькість мови літературної до мови народної, їх інтенсивну синхронізацію. Мова І. Галятовського жива, ясна, доступна, зрозуміла для сприйняття та усвідомлення не лише інтелігенцією, але й широкими народними масами, така, що віддзеркалює найголовніші мовні тенденції та процеси тогочасної епохи. Такого висновку дійшов і В. Сімович, досліджуючи особливості перекладу І. Галятовським церковнослов'янських біблійних цитат українською [12]. Найхарактерніші риси мови письменника дали підстави професору Харківського університету М. Ф. Сумцову резюмувати, що «*Ключ розуміння*» можна було б вважати капітальним твором XVII ст., якби його зміст демонстрував таку ж міру народності, яка була проявлена в його мові [20, с. 35 – 36]. В. М. Русанівський вважав, що І. Галятовський настільки удосконалив староукраїнську літературну мову, що вона цілком могла прийняти на себе функції загальноукраїнської літературної мови [10, с. 122], чого, однак, не відбулося через низку складних та несприятливих для українського народу історико-культурних факторів. Тож, розглядаючи комплекс перекладацьких прийомів Самуїла Бакачича, цікаво також простежити, чи відображається той дух народності та живомовної інноваційності, який пронизує «*Ключ розуміння*» І. Галятовського, у кінцевому продукті перекладу українського монаха на Святій горі.

Перекладацькі трансформації Самуїла Бакачича у циклі оповідань «*Чудеса Богородиці*» мають комплексний характер. Його переклад сміливий, творчий, який часом випромінює індивідуальне ставлення книжника до тексту і виявляє переростання функції перекладача до співавтора. Так, в деяких випадках Бакачич начебто дописує фінал оповідання, доводить сюжетну лінію до кінця і ставить логічну крапку, яка, як напевне він вважав, в оригіналі відчувається нечітко. Порівняємо: *И пото(м) видѣнїи ѿѣхала зъ Константинопола – и по сѣмь видѣнїи ѿиде ѿ Константинополя невъзбрѣнно*

не по мно́зѣ вѣрѣмени, и ѿвзвратї се к своѣи вождельнѣи цркви прѣстои Бѣѣ ѿ нїсе създѣнной и подвизѣшесе тамо ꙗки ꙗкоже и прѣжде и скончѣ се ѿ Гѣѣ. В оповіданні йдеться про монахиню Афанасію, яка, збудувавши церкву Св.Богородиці на острові Егіна, з певних нагальних причин змушена була її покинути і прибути до Константинополя, де її утримували довгих сім років. Одного разу інокіні було видіння, після якого вона змогла повернутися до своєї церкви, за якою тужила. У перекладі події розвиваються далі: Афанасія не тільки від'їжджає з Константинополя, а й повертається у свою улюблену обитель, подвизається там певний час і як вірна Божа раба відходить до Нього. Наведемо ще один приклад. Одне французьке місто було взято в облогу. Його жителі не могли здолати ворогів. Тож вони взяли ключі від міської брами, поставили перед іконою Пресвятої Богородиці, благаючи її про захист та допомогу. Уночі Матір Божа навела такий страх на нападників, що вони, залишивши свій обоз, втекли: *Утекли – и бѣжѣше ѿ града, и ктому второе не ѿвзвратїше се да и ратуютъ.* Оповідання у варіанті Бакачича завершується додаванням більш масштабного результату описаного чуда.

У перекладі часто фіксуємо додаткові вкраплення до структури речення окремих слів (атрибутивних характеристик, членів синонімічного ряду тощо), метою яких є не компенсація втрати певного елемента змісту вихідного тексту, а прагнення збагатити художньо-стилістичне оформлення висловлювання, наприклад: *За тое оутонѣлъ в' мори – оутонѣ въ мѡри ѿкаѣнны; з' образу Прс(с)тои Дѣѣ в' Дамаску тѣкъ олъіокъ ꙗкъ балсамъ, котѡрымъ хорѡбы са оулѣчѣли – въ Дамасцѣ ѿ икѡны Прѣѣтѣе Бѣѣ течѣше масть наподобіе Валсѣма, зѣло блѣговоннаа єюже разлічнѣне нѣдуги и болѣзни исцѣлѣваху се; и твоѣ выхваленіе єсть пѣенное, але ср(д)це тѡрѣ нечистое – твоѣ хвалѣніе и величѣніе, красно оубо ꙗ(с) и блѣгохвално, нь ср(д)це твоѣ нечисто ꙗ(с) и посмражденно; Камень пѣенный – камень мѡрморный зѣло красныи.* Як бачимо, такі невеличкі розширення надають перекладу більшої виразності, емоційності, експресивності, семантичної конкретизації.

Манера викладу І. Галятовського дуже стисла, лаконічна, інформаційно концентрована, яка у більшості випадків нагадує короткий конспект або тезисний запис певної історії, що може розвинути в об'ємніший та розлогіший жанр. Однак подібна лапідарність манери викладу є часом причиною недостатньої прозорості та ясності причинно-наслідкових зв'язків і логічних відношень у межах одного чи кількох речень, що змушує перекладача додавати пояснення від себе. Порівняємо: *...прѡсѣчи єѡѡ [Стефѣна Исповѣдника] ѿ здоро(в)е – мѣѣ стѣѡ Стефѣна Исповѣдника да єму помѡже(т), ꙗко да єгѡ ходѣтѣиство(м) к Бѡѡ и к Прѣстои Бѣѣ полѡчи(т) здравіе* – у перекладі уточнюється, яким

саме чином святий може допомогти зарадити проблемі. Наведемо ще один приклад: *Напоминаль егв мног разь Домноль Еп(с)копъ, жебы с' тогв' села оуступиль – егбже многаж(д)ы Домноль Епс(к)пъ наказываше (въ его же епѣрхѣ село бѣше) да изидеть ѿ села того –* маркуючи додаткову інформацію дужками, перекладач уточнює, на якій підставі єпископ має право вказувати багатому чоловікові, який незаконно привласнив село, що робити.

Розглянуті зміни тексту не є традиційними трансформаціями перекладу, а радше проявом авторського начала.

Найбільш продуктивною трансформацією у перекладі Бакачича є *модуляція*, або *смысловый розвиток*, сутність якої полягає в заміні словникового еквівалента на контекстуальний, логічний відповідник, що зазвичай походить з імпліцитного шару тексту або ж формується відповідно до інших екстралінгвістичних факторів, наприклад: *Оуказалася ему Прч(с)тала Два ѣсти ему, несучи ѿсобливыи potravы на мисах шептны(х) нечистых и казала ему ѣсти – яви се Г(с)пж(д) Прѣстѣла съ ястиями красными и сладкими, яже бѣху на блѣдахъ нечѣсты(х) и зѣло зловобразны(х) и поставѣши та прѣ(д) ним велеше ему да ясть –* більш абстрактна характеристика об'єкта (страв) замінюється на більш конкретні, що вказують на їхні зовнішні та смакові якості. Окрім того, за рахунок такого підбору лексичних одиниць у перекладі підсилюється протиставлення *розкішні страви – потворні та брудні тарелі*. Як вже було зазначено, перекладацькі перетворення не реалізуються самостійно, а супроводжуються іншими трансформаційними процесами та явищами. Модуляція не є винятком. У цьому пасажі бачимо ініційовані Бакачичем розширення тексту, а також ряд граматичних заміни, найважливішими серед яких є субституція форми дієслова минулого часу доконаного виду формою аориста (*Оуказалася – яви се*), а форми минулого часу недоконаного виду – формою імперфекта (*казала – велеше*), інфінітива у функції додатка – да-конструкцією, що утворює підрядне з'ясувальне речення (*ѣсти – да ясть*), дієприслівник недоконаного виду – прийменниково-іменниковою конструкцією. У наступному прикладі *иниши вѣсь вѣз(д)жали а егв конь не хотѣль ступити з' мѣстца – вѣсь соущи съ ним вхож(д)ахоу невзбрѣнно, а егбвъ конь приш(д)ъ прѣ(д) порту стѣ и не хотѣше поступити ѿ мѣста никакоже –* надається перевага контекстуально синонімічному виразу, а не прямому лексичному відповіднику, за рахунок чого вдається конкретизувати, про яких саме осіб йдеться. Шрифтом без курсиву виділено безпосередньо Бакачичеві розширення тексту, які вважаємо доцільним відрізнати від трансформації додавання – лексичних збільшень,

обумовлених формальною невиразністю семантичних компонентів вихідної мови. Модуляція може бути викликана труднощами відтворення семантичних особливостей дієслова та специфікою дієслівного керування, що разом з тим провокує необхідність граматичних трансформацій, наприклад: *Кгда приступи(л) з' войсками своїми Роллю, по(д) мѣсто Французкое Карнотумъ, в' той часъ вбывѣтель вѣднѣе Пр(с)тои Бѣи, мѣсто хоругви з' муру вѣвѣсили и непрѣлѣлей слѣпотою заразили и ѿ мѣста вѣдгнали – егдѣ приступи съ вѣиски своїми Роллюн к мѣсту французскому глѣмому Карнотумъ да его вѣ(з)метъ, тогдѣ граждѣне мѣста того вѣдгание Прѣстѣе Бѣе вѣмѣсто хоругви на стѣнѣ града поѣставише, ежже егдѣ оузрѣше съпротивницы абѣе вѣслѣпѣше, и ѿ града якоже могѣше вѣбѣгѣше.* Як бачимо, одне зі значень полісемантичного дієслова *заразити* – *чим, що*, призвести до хворобливих змін в організмі [14, с. 177] – провокує перебудову цього сегмента речення, додавання підрядної частини, зміни суб'єктно-об'єктних відношень.

У процесі перекладу лексичних елементів перекладні відповідники можуть утворюватися за рахунок звуження та розширення значення. *Звуження значення*, або *конкретизація* – це процес, під час якого одиниця більш широкого змісту передається в мові перекладу одиницею конкретного змісту, тобто слово ширшої семантики в оригіналі замінюється словом вузької семантики [6, с. 300], наприклад: *Законники хотѣли поити з' монастыра, тѣды старѣиши мовиль – иноцы хотѣху ѿити ѿ монастыра. Тогдѣ прѣдстоѣте(л) рече.* Прикметник *старѣиши* – за віком; за становищем у суспільстві, феодальній ієрархії [13, с. 382] – у цьому значенні міг вживатися і як субстантивованій іменник, що спостерігаємо в даному реченні. Із контексту стає зрозумілим, що йдеться про старшого монаха, однак замість допустимого тут буквального перекладу словосполучення вживається спеціалізована лексема на позначення посади монаха. Окрім цього, тут бачимо і граматичну трансформацію – складне речення оригіналу членується на два: просте та складне. Цікаво, що для перекладу декількох випадків вживання прикметника *старѣиши* у значенні 'старший монах' Бакачич використовує ряд синонімів (*ігумен, настоятель*), наприклад: *А гды цѣлую ночь молился, ведлугъ розказѣна старшого, на другѣи дѣнь повный гѣмна знаишли збѣжа – и егдѣ прѣ(з) вѣсу ноцъ млѣше се по повелѣнїю игоумена. въ оутрие пльны житнице вѣбрѣтѣше пшенице; Старѣиши розказѣл имъ, жебы са през но(ч) молили – повелъ имъ паки настояте(л) прѣз вѣсу ноцъ млѣтисе.* У першому реченні є ще два приклади застосування досліджуваної трансформації. Заміна *другѣи дѣнь* – *оутрие* створює відчуття динамічності, швидкості, різкої зміни подій, допомагає підкреслити дієвість та результативність молитов, нагадує, що Богородиця не зволікає з допомогою, якщо до неї

широ звертатися, увиразнює контекст чуда, яким охоплені всі оповідання циклу. Інша заміна *збо́же* – *пиеница*, можливо, спричинена тим, що перекладачу не вдалось знайти точний відповідник на позначення цього збірного поняття (*збо́же* – зерно хлібних злаків [15, с. 71]). У другому реченні разом з лексичною трансформацією конкретизації відбувається й граматична: на місці підрядного з'ясувального речення у перекладі використовується інфінітив у синтаксичній функції додатка.

Протилежна за напрямом до конкретизації є *генералізація*, внаслідок якої слово із вузьким значенням замінюється в перекладі на слово із ширшим значенням [6, с. 306], наприклад: *Теды егъ фебра* (*фебра* – гарячка, пропасниця) [4, с. 82]) *порвал(а)* – *за тѣмъ впаде въ тѣжкѣи недугъ*; *Еденъ члѣкъ богатыи заѣхаль село Пр(с)той Дѣвъ ѿфѣрованое* – *Единъ члѣкъ богатый присвой себѣ село Прѣ(с)той Дѣвъ ѿданное*. Дієприкметник *ѿфѣрованое* (від польського запозичення *ѿфѣровати* ‘жертвувати’ [3, с. 237]), у значенні ‘відданий добровільно, у пожертву’, перекладається лексемою більш узагальненого значення. Варто звернути увагу на майстерність Бакачича у доборі точних відповідників до багатозначних слів, яка проявляється у використанні точного семантико-стилістичного еквівалента того зі значень полісемантичної одиниці, яке актуалізується у конкретному контексті. Дієслово *заѣхаль*, основне значення якого ‘побути десь проїздом, приїхати кудись ненадовго’, перекладається як *присвой*, тому що одне зі значень цього дієслова ‘самовільно, без дозволу ввійти, вторгнутися, загарбати’ [14, с. 31].

Звертається український перекладач і до додавання, яке полягає в експліцитному вираженні частини імпліцитного смислу оригіналу в тексті перекладу [6, с. 308], тобто дана лексична трансформація передбачає введення відсутніх в оригіналі лексичних елементів з метою правильної передачі змісту речення (оригіналу) та/або дотримання мовленнєвих і мовних норм, що існують у культурі мови перекладу [6, с. 309]. наприклад: *Сѣппортѹна, законница старшаа, гды захорѣла* – *инокиня едіна, сано(м) ігуменія, Сѣппортѹна именовъ, егда разболѣ се* – з метою максимального відтворення вихідної інформації, у перекладі додається слово *сано(м)*, що визначає ступінь ієрархії священнослужителів, який мала головна героїня оповідання, використовується також спеціалізована лексема на його позначення – *ігуменія*, ‘настоятельница монастиря’. Словосполучення *законница старшаа* розбивається у перекладі на два, що дає можливість подати інформацію порціями: спочатку вказується соціальний статус (черниця), а потім духовний сан. Трансформація додавання супроводжується вже вищезгаданою граматичною заміною темпоральних форм

дієслова. Розглянемо ще один випадок: *На иштуки ламати* – *на дробные чести съкрушѣти*. Аби точніше передати семантичне наповнення опосередкованого польською німецьке запозичення *штука* – ‘частина чогось, шматок’ [4, с. 482], перекладач додає прикметник *дробные*.

Рідше зустрічається *вилучення слів* – усунення в тексті перекладу тавтологічних лексичних елементів, які за нормами мови перекладу є частинами імпліцитного смислу тексту [6, с. 50], наприклад: *будучи великою болѣзню знатыи* – *сыи въ велицѣи болѣзни* (*знатыи* – охоплений, *знати* – кого і без додатка, *знати*, *пронняти*, *охопити* [16, с. 131]).

З лексико-граматичних трансформацій найбільш активно Бакачич послуговується описово-перифрастичним перекладом, який забезпечує розкриття значення терміна за допомогою розгорнутих словосполучень, що позначають його істотні ознаки: *Блѣсенный Досѣѣи мл(д)це(м) будучи прѣйшо(л) в Гевсиманію* – *Блѣсенный Досѣѣи егда еще млადы(м) бѣше итробко(м) прѣиде въ Гевсиманію*. Лексема *младенець*, яка в даному контексті вживається у значенні ‘підліток’, хоча вона мала й інші значення [17, с. 215], перекладається описово. Щоб підкреслити, що малолітнім, підлітком герой був ще задовго до описуваних подій, перекладач додає прислівник *ще*. Очевидними є і граматичні заміни: форма минулого часу дієслова *доконаного* виду замінюється на форму *аориста*, на місці дієприслівника *недоконаного* виду з’являється підрядне обставинне речення часу.

Окрім вже прокоментованих вище, найпоказовішими граматичними трансформаціями є уникнення дієприслівників, якими Й. Галатовський активно користувався, особовими формами дієслова: *прѣсачи егъ в здоро(в)е* – *мѣи стѣѣ Стефана Исповѣдника*; *Пѣты(м) Андрей пустившиса з войскомъ своимъ тогъ блузньрцу забилъ и воиско егъ поразилъ* – *дѣгну се съ своїми вои Андреи прѣтѣву вному хульнику и помѣщию Прѣстѣе Бѣе, и егѣ самого оуби и воиско его разсыпа и поразѣ*; заміна інфінітива мети у різних синтаксичних функціях да-конструкціями, наприклад: *Пришѣлъ до Іер(с)ліму поклонити сѧ* – *прѣиде въ Іер(с)лімъ, да сѣ поклони(т)*; заміна типових українських безособових конструкцій на *–но, –то*, на місці яких у перекладі найчастіше використовуються копулятивні конструкції пасивних дієприкметників, що призводить до зміни синтаксичної ролі мовних одиниць: слово *монастир*, яке в оригіналі є додатком, у перекладі виконує роль підмета, наприклад: *Едно мѣсто Пр(с)той Дѣвъ ѿданое, где монастырьъ збудовано* – *едино мѣсто Прѣстои Бѣы ѿданное идѣже и монастырьъ създанъ бѣше*. Як видно з описаних прикладів, Бакачич використовує також нульову граматичну трансформацію, що передбачає заміну синтаксичної структури мови джерела подібною синтаксичною структурою мови перекладу. Однак частіше книжник змінює синтаксичну структуру

окремого речення чи декількох пов'язаних між собою речень, керуючись лексико-граматичними та стилістичними нормами церковнослов'янської мови, якою перекладав.

На тлі розглянутих трансформацій варто відзначити і зміну внаслідок перекладу загальної стилістичної тональності оповідань. Лексеми народного вжитку, сталі вирази, якими рясніють твори Галятовського, а також полонізми, що складали питому частку українського лексичного фонду XVII ст. і були характерними як для народної мови, так і для мови інтелігенції, Бакачич перекладає, використовуючи класичні церковнослов'янізми, що, з одного боку забезпечує розуміння оповідань різними слов'янськими народами, однак з іншого – не відображає того прогресивного духу народності, яким були пройняті оповідання українського письменника, закоханого у народну мову. Наведемо декілька прикладів перекладу запозичених з польської мови слів: *Матка* – *мѣти*; *з муру* – *на стѣнѣ*; *Пни моа* – *Гн(с)жда моа*; *зацныхъ людей* – *славны(х) члѣкъ*; *на выспѣ* – *въ вѣстровѣ*; *вѣкрутъ* – *корабль*; *набоже(н)ство* – *блѣговѣнне*; *жолнѣръ* – *воинъ*; *дѣдичъ* – *наслѣдникъ*; *егда* – *гды*; *еда* – *теды*, *да* – *жебы* та народних лексем: *зѣубѣжавъ* – *вѣбнища*; *пѣишны* – *грѣдое*; *такую зневагу* – *толікое безчѣстие*; *тѣскнула* – *стѣтоваше*; *жона* – *жеѣна*; *росказаль* – *повель*; *в котѣрой са кохала* – *юже любѣше* та ін.

Отже, у світлі проаналізованого матеріалу можемо сказати, що Самуїл Бакачич проявляє себе як талановитий та майстерний перекладач, який глибоко знав і тонко відчував свою рідну мову, з якої перекладав, та на високому,

віртуозному рівні володів церковнослов'янською. Характер застосованих Бакачичем перекладацьких трансформацій різного мовного рівня (лексичних, лексико-граматичних, граматичних, а також стилістичних модифікацій) свідчить про його прагнення максимально повно, точно й адекватно відобразити зміст вихідного тексту, однак разом з тим виявляє цілеспрямоване намагання книжника адаптувати текст для сприйняття етнічно відмінною, хоча і генетично спорідненою аудиторією. З іншого боку, мовні факти свідчать про те, що функція книжника не завжди залишається в межах здійснення адекватного перекладу, часом вона переростає до функції співавторства: Бакачич розширює текст, доповнює, додає деякі коментарі, пояснення, характеристики, ознаки тощо, художньо оздоблює його, розвиває думку або логічно завершує її та ін. Варто відзначити також, що під час здійснення перекладу відбувається нейтралізація яскраво вираженої орієнтації І. Галятовського на народну мову й заміна живомовних особливостей та засобів української мови XVII ст. на властиві класичній мові церкви лінгвістичні одиниці.

Факт розширення Самуїлом Бакачичем циклу оповідань «Чудеса Богородиці» Агапія Ландоса тематично близькими творами, запозиченими з «Ключа разумѣнія» І. Галятовського, доводить високий авторитет, який мав український письменник для афонського ієромонаха. І хоч Самуїл Бакачич не зазначає джерела доповнення циклу оповідань грецького автора, поширення антологічної збірки про чудеса Богородиці на балкансько-слов'янському просторі сприяло інтеграції творчості Галятовського до літературного процесу південнослов'янських народів.

Список використаної літератури

1. Ангелов Б. Ст. Самуил Бакачич в южнославянских літературах. *Труды отдела древнерусской литературы*. 1968. Т. 23. С. 293–299.
2. Ђорђевић Л., Гроздановић – Пајић М., Цернић Л. Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије. Београд : Народна библиотека Србије, 1986. 470 с.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / Уклад. Р.В.Болдирев та ін., гол. ред. О.С.Мельничук. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 4: Н–П. 656 с.
4. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / Уклад. Г.П.Півторак, І.А.Стоянов та ін., гол. ред. В. Г. Складенко. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 6: У–Я. 704 с.
5. Иванова К. Български, сръбски и молдовлахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. София : БАН, 1981. 576 с.
6. Карабан В.І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми. Вінниця: Нова книга. 2004. 560 с.
7. Козачук А. Перекладацькі трансформації та прийоми: термінологічні виклики у перекладознавстві. *Нова філологія*. 2023. № 89. С. 129–136. DOI: <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2023-89-18>
8. Петканова-Тотева Д. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии, за 1968 г.* 1969. Т. 62. С. 51–153.
9. Радойчић, Ђ. Сп. Стари српски писци руске народности од краја XV до краја XVII века. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. 1960. Т. 5. С. 199–218.
10. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕК. 2001. 392 с.
11. Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. 844 с.
12. Сімович В. Спроби перекладів Святого Письма у творах Й. Галятовського. *Записки Наукового товариства імени Шевченка. Т. Праці філологічні*. 1930. XCIX. Ч.1. С. 51–80.
13. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / ред.-Д.Г.Гринчишин, Л.Л.Гумецька, І.М.Керницький. Київ : Наукова думка, 1978. Т. II: Н–О. 591 с.

14. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред. Д.Гринчишин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Львів, 2003. Вип. 10 (3). 255 с.
15. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред. Д.Гринчишин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Львів, 2004. Вип. 11 (3). 256 с.
16. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред. Д.Гринчишин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Львів, 2005. Вип. 12 (Зл – зять). 244 с.
17. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред. М. Чікало; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Львів, 2022. Вип. 17 (м – моавитанка). 248 с.
18. Стојановић Љ. Стари српски записи и натписи, кн.ІІІ. Београд : Српска краљевска академија, 1905.
19. Стоянова Д.Ф. Поширення творів Іоанікія Галятівського серед південних слов'ян: мовні особливості перекладу Самуїла Бакачича. Одеська лінгвістична школа: пріоритетні напрями: колект. моногр. / за заг. ред. Ковалевської Т. Ю. Одеса: Видавель С.Л. Назарчук, 2024. С. 159–174.
20. Сумцовъ Н.Ф. Іоанікій Галятівскій (Къ исторіи южно-русской литературы XVII вѣка). *Кіевская старина*. 1884. Кн. 2. С. 183–204.
21. Узунова Д. Неизвѣстен превод на Самуил Бакачич. *Paleobulgarica*. 2021. Кн. 4. с. 113–124.
22. Узунова Д. Петият автограф на преводача Самуил Бакачич (Marc. Ms.or.297) и преводът на цикъла «Чудеса Богородични». *Paleobulgarica*. 2022.Кн. 3. с. 53–74.
23. Узунова Д. Цикълът на Агапий Ландос „Чудеса Богородични“ в южнославянската ръкописна традиция. Мотивът за договора с дявола. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2019.
24. Birkffeller, G. Glagolitische und kyrillische handschriften in Osterreich. Wien, 1974.
25. Catalogo Camanzi, D. Venezia, Biblioteca nazionale Marciana.
26. Dimitrova M., Uzunova D. Narratives of Miracles of the Theotokos in South Slavonic Manuscripts Written in Mount Athos Monasteries in the Seventeenth – Nineteenth Centuries // Representation de la Vierge Marie entre culte official et veneration locale texts et images: Études réunies par Cristina Bogdan, Cristina-Ioana Dima et Emanuela Timotin.Heidelberg: Herlo, 2022. pp. 111–125.
27. Radoslavova D. Some New Data on the Literary Activity of Samujil Bakačyč: Preliminary Remarks. Scripta & e-Scripta vol. 20, 2020, pp 357–367.

Надійшла до редакції 15 лютого 2025 р.

Прийнята до друку 17 березня 2025 р.

References

1. Angelov, B. St. (1968) Samuil Bakačyč in South Slavic literatures. *Proceedings of the Department of Old Russian Literature*, Volum 23, 293–299. [in Russian]
2. Đorđević L., M. Grozdanović - Pajić, L. Cernic. (1986). *Description of the Cyrillic manuscripts of the National Library of Serbia*. Belgrade: National Library of Serbia. [in Serbian]
3. *Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols.* (2003) / Arrangement R.V. Boldyrev and others, head. ed. O.S. Melnychuk. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 4: H–П. [in Ukrainian]
4. *Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols.* (2012) / Arrangement H.P. Pivtorak, I.A. Stoyanov and others, head. ed. V.G. Sklyarenko. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 6: Y–Я. [in Ukrainian]
5. Ivanova K. (1981) *Bulgarian, Serbian and Moldovan Cyrillic manuscripts in the collection of M. P. Pogodin*. Sofia: BAS. [in Bulgarian]
6. Karaban V.I. (2004) *Translation of English scientific and technical literature. Grammatical difficulties, lexical, terminological and genre-stylistic problems*. Vinnytsia: New Book. [in Ukrainian]
7. Kozachuk, A. (2023) Translation transformations and receptions: terminological challenges in translation studies. *New philology*, No. 89, 129–136 [in Ukrainian]
8. Petkanova-Toteva D. (1969) From the Greek-Bulgarian literary relations in the XVII-XVIII centuries. *Annual of Sofia University. Faculty of Slavic Studies, for 1968*, Volum. 62, 51–153 [In Bulgarian] DOI: <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2023-89-18>
9. Radojčić, Đ. Sp. (1960). Old Serbian writers of Russian nationality from the end of the 15th to the end of the 17th century. *Annual of the Faculty of Philosophy in Novi Sad*, 5, 199–218. [In Serbian]
10. Rusanivskiy V.M. (2001). *History of the Ukrainian literary language*. Kyiv: ArtEK. [In Ukrainian]
11. Selivanova O. (2011) *Linguistic encyclopedia*. Poltava: Dovkillya-K. [In Ukrainian]
12. Simovych V. (1930) Attempts at translations of the Holy Scriptures in the works of Y. Galyatovskiy. *Records of the Shevchenko Scientific Society. T. Philological works, XCIX, Part 1*, 51–80. [In Ukrainian]
13. *Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV–XV centuries : in 2 volumes* (1978) / ed. D.G. Grynchishyn, L. L. Humetska, I.M. Kernyskyi. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
14. *Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries.* (2003) /ed. D. Grynchishyn; I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Vol. 10. (3) [In Ukrainian]
15. *Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries.* (2004) /ed. D. Hrynchishish; I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Vol. 11(3) [In Ukrainian]
16. *Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries* (2005) /ed. D. Hrynchishish; I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Vol. 12 (Зл – зять). [In Ukrainian]

17. *Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries* (2022) /ed. M. Chikalo; I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv. Vol. 17 [In Ukrainian]
18. Stojanović Lj. (1905) *Old Serbian records and inscriptions*, kn III. Belgrade: Serbian Royal Academy. [In Serbian]
19. Stoianova D. F. (2024) Spread of the works of I. Galyatovskyi among the southern slavs: language features of the translation by Samuil Bakachych. Odesa Linguistic School: priority areas: collection. monogr. / for general ed. Kovalevska T. Yu. Odesa: Publisher S.L. Nazarchuk, 159–174. [In Ukrainian]
20. Sumtsov N.F. (1884). Ioaniky Galyatovsky (On the history of southern Russian literature of the 17th century). *Kiev antiquity*, Book 2, 183–204 [In Russian]
21. Uzunova D. (2021). Unknown translation by Samuil Bakačyč. *Paleobulgarica*, 4, 113–124. [In Bulgarian]
22. Uzunova D. (2022) The fifth autograph of the translator Samuil Bakačyč (Marc. Ms.or.297) and the translation of the "Miracles of the Virgin" cycle. *Paleobulgarica*, 3, 53–74. [In Bulgarian]
23. Uzunova D. (2019). The Agapius Landos cycle "Miracles of the Gods" in the South Slavic manuscript tradition. The reason for the pact with the devil. Dissertation for the award of the educational and scientific degree "Doctor". Sofia. [In Bulgarian]
24. Birkffelner, G. Glagolitische und kyrillische handschriften in Osterreich. Wien, 1974. [In German]
25. Catalogo Camanzi, D. Venezia, Biblioteca nazionale Marciana.
26. Dimitrova M., Uzunova D. Narratives of Miracles of the Theotokos in South Slavonic Manuscripts Written in Mount Athos Monasteries in the Seventeenth – Nineteenth Centuries. *Representation de la Vierge Marie entre culte official et veneration locale texts et images: Études réunies par Cristina Bogdan, Cristina-Ioana Dima et Emanuela Timotin*. Heidelberg: Herlo, 2022. pp. 111–125. [In English]
27. Radoslavova D. Some New Data on the Literary Activity of Samujil Bakačyč: Preliminary Remarks. *Scripta & e-Scripta* vol. 20, 2020, pp 357–367. [In English]

Submitted February 15, 2025.

Accepted March 17, 2025.

Daryna Stoianova, Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor of Applied Linguistics Department, Odesa I. I. Mechnikov National University (24/26 Frantsuzky Blvd., Odesa, 65058, Ukraine); e-mail: darinazakun78@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0001-9741-2519>

Ioaniky Galyatovskyi translated by Samujil Bakačyč: reception and transformation

This article is dedicated to the study of translational transformations in the narratives about Marian miracles from "Key of Understanding" by I. Galyatovskyi and adapted to the Serbian-Bulgarian linguistic and cultural context. The translator, Samujil Bakačyč Bakačić, integrates Galyatovskyi's stories into his translation of the anthologie "Miracles of the Theotokos" by the Greek author Agapius Landos.

The research is based on an analysis of Bakačyč's Venetian autograph (second half of the 17th century, National Library of St. Mark, Venice, cataloged as No. 297) and I. Galyatovskyi's 1659 book "Key of Understanding".

It has been emphasized that the nature and specifics of lexical, lexico-grammatical, grammatical, and stylistic translational transformations demonstrate Bakačyč's effort to faithfully, accurately, and adequately convey the original text's content. At the same time, they reveal his deliberate attempt to adapt the text for an ethnically distinct but genetically related audience. The study highlights that, at times, the translator's role evolves into that of a co-author. It is noted that the translation process neutralizes Galyatovskyi's strong orientation toward the vernacular, replacing the vivid linguistic features of 17th-century Ukrainian with linguistic units characteristic of the classical church language. Although Samuil Bakačyč does not explicitly indicate the source of his additions to Landos's of narratives, the dissemination of the anthological collection "Miracles of the Theotokos" in the Balkan-Slavic region contributed to the integration of Galyatovskyi's works into the literary process of South Slavic nations.

Keywords: "Key of Understanding", "Miracles of the Theotokos", Venetian Manuscript No. 297, lexico-semantic, grammatical, lexico-grammatical, stylistic translation transformations.
